

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ РОЗВИВАЛЬНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ

У статті на основі аналізу науково-педагогічних праць обґрунтовано сутнісну характеристику розвивального освітнього середовища початкової школи. Здійснено аналіз ключових понять дослідження: освітнє середовище, розвивальне навчання, розвиток особистості, соціалізація, адаптація тощо. Подано графічне представлення поняття "середовище" у взаємодії з іншими категоріями: світ, простір, умова, оточення, місце, реальна подія та іншими. Автор трактує розвивальне освітнє середовище початкової школи як систему психолого-педагогічних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних, організаційних та інших умов, що забезпечують ефективну соціалізацію і розвиток особистісних цінностей учня в навчально-виховному процесі початкової школи.

Ключові слова: педагогічний процес, освітнє середовище, освітній простір, початкова школа України, розвиток і саморозвиток особистості учня.

С. Смолук. Теоретические основы формирования развивающей образовательной среды начальной школы Украины. В статье на основе анализа научно-педагогических работ обосновано сущностную характеристику развивающей образовательной среды начальной школы. Осуществлен анализ ключевых понятий исследования: образовательная среда, развивающее обучение, развитие личности, социализация, адаптация и других. Подано графическое представление понятия "среда" во взаимодействии с другими категориями: мир, пространство, условие, окружение, место, реальное событие и т. п. Автор определяет развивающую образовательную среду начальной школы как систему психолого-педагогических, материально-технических, санитарно-гигиенических, организационных и других условий, обеспечивающих эффективную социализацию и развитие личностных ценностей ученика в учебно-воспитательном процессе начальной школы.

Ключевые слова: педагогический процесс, образовательная среда, образовательное пространство, начальная

школа Украины, развитие и саморазвитие личности ученика.

S. Smoluk. Theoretical base of the developing of the educational environment of the primary Ukrainian school. On the basis of analysis of scientific and pedagogical work essential characteristic of the developing of the educational environment of the primary school is proved. Made the analysis of the key concepts of the study: educational environment, developing education, development of the personality, socialization, adaptation, and others. Posted graphical representation of the concept of "environment" in collaboration with the other categories: light, space, condition, environment, place, event, actual event, etc. The author treats the developmental educational environment of the primary school as a system of psychological and pedagogical, logistical, sanitary, organizational and other conditions for the effective development of the socialization and personal values of the pupil in the educational process in the elementary school.

Keywords: educational process, educational environment, educational space, primary Ukrainian school, development and self-development of the individual pupil.

Meta: визначити теоретичні засади дослідження проблеми формування розвивального освітнього середовища початкової школи шляхом обґрунтування змісту ключових понять: "середовище", "простір", "освітнє середовище", "освітнє розвивальне середовище початкової школи".

Постановка проблеми в загальному вигляді. Сучасні стратегії модернізації системи освіти в Україні актуалізують проблему розвитку й саморозвитку особистості школяра у процесі навчання та виховання. Саме ефективне розвивальне середовище навчального закладу спроможне забезпечити підвищення якості надання освітніх послуг за рахунок упровадження педагогічних інновацій, індивідуального та диференційованого підходу до кожного учня, високої педагогічної майстерності вчителя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання організації виховного процесу в розвивальному середовищі

вивчали М. Монтессорі, Р. Штайнер, Р. Фахрутдінова; вплив освітнього середовища на актуалізацію духовно-творчого потенціалу особистості – Ш. Амонашвілі, А. Анохін, Ю. Бродський, О. Савченко; культурно-освітнього середовища вищої школи на формування компетентності фахівця – Г. Васянович, О. Смолінська, О. Ярошевська; особистісно орієнтованого освітнього середовища навчального закладу – І. Бех, С. Бондаревська; соціально-виховного середовища – О. Безпалько, О. Будник, А. Капська, Н. Сейко та інші. Однак недостатньо дослідженою залишається проблема формування освітнього розвивального середовища початкової школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття "середовище" уперше введено в гуманітарні науки, зокрема у філософію та психологію, ученим-філософом І. Теном (1828–1893), котрий висунув тезу про те, що ключовим у розвитку особистості є її приналежність до певного культурного, соціального, духовного, психологічного, природного середовища, пов'язуючи розвиток здібностей школяра головним чином із впливом відповідного оточення.

Будь-яке середовище чинить певний вплив на людину (позитивний чи негативний). У педагогічному контексті цей вплив може бути стихійним і керованим (спеціально організованим, цілеспрямованим). Тому в умовах навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи надзвичайно важливо домогтися організації саме такого освітнього середовища, яке сприяло б розвитку особистісних цінностей зростаючої особистості і характеризувалося переважаючим позитивним впливом на неї; особливо коли йдеться про систему початкової освіти, де пріоритетне значення відводиться методу прикладу у вихованні.

У трактуванні сутності середовища послуговуємось "теорією можливостей" Дж. Гібсона, що виникла у другій половині ХХ століття. Американський психолог висунув думку про те, що оточуючий світ синтезує такі складові: речі, середовище та поверхню. Водночас середовище, за вченим, не можна ототожнювати з простором, адже точки простору є ідентичними й позбавлені будь-якої унікальності [2, 46].

У 1980-х роках на основі взаємодії людини із середовищем М. Хейдметс вводить у наукову термінологію поняття "персоналізація середовища", тобто так звана "фіксація" частини середовища для формування свого "Я". Відповідно середовище вчений визначає як певну частину оточуючого світу, з якою людина прямо чи опосередковано взаємодіє у відкритій або латентній формі. Для нашого дослідження ці ідеї є вартісними в аспекті розуміння середовища як зовнішньої реальності стосовно суб'єкта діяльності, котрий керується певним життєвим досвідом. Відтак об'єкти середовища слугують предметом для ідентифікації, у результаті якої відбувається становлення свого "Я", персоналізація середовища та суб'єкт-суб'єктна взаємодія.

У процесі освоєння того чи іншого середовища відбуваються процеси соціалізації та адаптації. Показниками успішної соціальної адаптації слугують високий соціальний статус індивіда в певному середовищі, його психологічне задоволення цим середовищем, умовами, змістом тощо. Відповідно показниками низької соціальної адаптації є, зазвичай, зміна суб'єктом середовища чи своєї поведінки. Ефективність соціальної адаптації, передусім у початковій школі, залежить від характеристики середовища й особистості. Більшість дослідників стверджують, що адаптацію можна розглядати як складову соціалізації і як її механізм. Отже, соціалізація постає як єдність адаптації та активності особистості: засвоєння норм і цінностей соціального середовища проходить у взаємозалежності і взаємозв'язку з активністю індивіда. У процесі взаємодії особистості та середовища створюється двосторонній вплив: середовище впливає на формування та розвиток особистості, та особистість створює власне "забарвлення" цьому середовищу. Тому поняття "середовище" виступає як сукупність різноманітних умов, у результаті яких відбувається взаємодія особистості з явищами реальної дійсності; а важливими характеристиками середовища слугують: цілісність, суб'єктивність, мінливість, багатовекторність, соціокультурна мобільність, координованість, емоційна насиченість та інші.

На думку О. Ярошинської, змістовий аналіз поняття "середовище" у міждисциплінарному аспекті більшістю наук розкривається через фундаментальні категорії – "світ", "простір", "оточення", "місце", "умова". Їх дослідниця характеризує таким чином: категорія "світ" дає уявлення про середовище як про деяку частину об'єктивної реальності і його співвідношення із суб'єктом;

"простір" наповнює середовище такими властивостями, як: матеріально-процесуальна природа, структура і наявність кордонів; середовище трактується через "оточення" тільки для певного суб'єкта; категорія "місце" вказує, що середовище завжди конкретне, існує тільки в певному місці і в точний час; категорія "умова" визначає взаємозумовленість існування суб'єкта і середовища, бо не тільки умови навколишнього світу становлять його основу, а й особистість, що формується, є невід'ємною умовою існування відповідного середовища [12, 52]. Графічне представлення середовища у взаємодії з окресленими категоріями подано на рис. 1.

Вивчаючи зміст терміна "освітнє середовище", вдаючись до сучасного розуміння освіти як однієї з найширших педагогічних категорій, що виконує, за С. Гончаренком, такі важливі функції: людинотворчу, технологічну, гуманістичну,

школи як соціокультурної інституції має метою забезпечення низки можливостей для саморозвитку учасників навчально-виховного процесу.

На основі аналізу науково-педагогічних праць (С. Бондаревська, В. Краєвський, В. Мелешко, Т. Менг, О. Савченко, О. Ярошинська та ін.) доходимо висновку, що сутність поняття "освітнє середовище" трактується по-різному: як частина соціокультурного простору; елемент соціуму; зона взаємодії педагогічних систем окремих елементів чи суб'єктів освітніх процесів; цілеспрямована, організована, керована, багатofункціональна, відкрита педагогічна система прямих і непрямих взаємодій педагогів та школярів заради реалізації визначених психолого-педагогічних установок; сукупність соціокультурних, психолого-педагогічних, організаційних та інших спеціально організованих у навчальному закладі умов, у результаті взаємодії яких відбувається

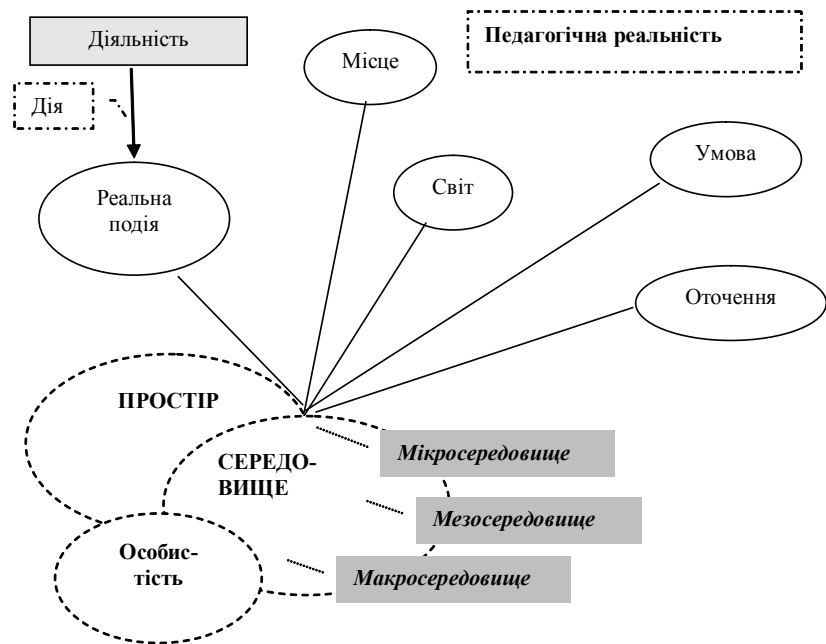

Рис. 1. Графічне представлення поняття "середовище" у взаємодії з іншими категоріями

які органічно поєднуються з функціями навчання (освітня, розвивальна і виховувальна) [3, 614–615]. Очевидно, не випадково вітчизняні автори (В. Мелешко, О. Савченко та ін.) розглядають навчально-виховне середовище початкової школи, а І. Бех, С. Бондаревська та інші вчені – особистісно орієнтоване освітнє середовище (освіту, виховання).

Освітнє середовище вивчають на різних рівнях: державний, регіональний, конкретного навчального закладу, класу чи групи. У контексті нашого дослідження освітнє середовище початкової

становлення особистості школяра.

Нам імпонує визначення освітнього середовища професійної підготовки майбутніх учителів (О. Ярошинська) як "цілісної педагогічно організованої системи умов, що забезпечує активну взаємодію суб'єктів освітнього процесу в межах освітнього простору закладу, спрямованої на професійний і особистісний розвиток майбутнього вчителя та формування його готовності до професійної діяльності" [12, 68].

У психолого-педагогічній літературі поняття "освітнє середовище" іноді ото-

тожнюють з поняттям "освітній простір". Остання дефініція у педагогічній термінології з'явилась лише наприкінці 1980-х років. Багато сучасних учених вважають, що середовище (освітнє, розвивальне, етновиховне, інформаційно-комунікаційне тощо) є складовою частиною простору (відповідно освітнього, розвивального, соціокультурного, етновиховного) (О. Будник, Р. Малиношевський, В. Радул, О. Сергієнко та ін.).

У науковій літературі знаходимо й чітке розмежування цих понять: "виховне середовище саме по собі завжди є локальним утворенням", а виховний простір – "глобальною конструкцією, яка охоплює різні середовища" [6, 10]. Так, у дослідженні О. Смолінської йдеться про те, що "середовище є особливою твірною частиною простору, поєднання різних видів середовищ у єдиний простір зумовлюватиме синергетичний ефект". Учена зауважує на спорідненості термінів "простір" і "середовище" у педагогічному сенсі, адже обидва відображають певне оточення суб'єкта. Водночас "середовище означає занурення в певний інформаційний потік... задля зміни та вдосконалення людської самості"; простір – не тимчасову, а "постійну присутність, при цьому необов'язкову людську співучасть" [10, 42–43].

Деякі науковці (Л. Новікова, Н. Селіванова та ін.) окреслені поняття вживають як синоніми. У руслі нашого дослідження цікавими є думки Л. Побережної щодо визначення сутності культурного середовища: "Культурне середовище може розглядатися на мікрорівні – як середовище освітнього закладу, так і на макрорівні – як простір формування й удосконалення педагогічної культури в цілому (школи, методичні центри, педагогічні засоби масової інформації...), педагогічного впливу на процеси розвитку особистості в суспільстві (телебачення, преса, Інтернет, система освіти у цілому)" [8]. Отже, тлумачення цих понять детерміноване рівнями, на якому вони реалізуються.

Попри ототожнення згаданих термінів, у педагогічній науці вживають такі з них: "середовищне виховання" (А. Хуторський), "середовищний підхід до освіти" (К. Приходченко), "середовищно орієнтоване навчання" (С. Сергєєв), "середовищний концепт освітнього простору" (А. Цимбалару) та інші.

Академік І. Зязюн небезпідставно стверджував, що "системний підхід дозволяє перетворити середовище у виховний простір", відповідно виховний простір автор визначає як "спеціально організоване педагогічне середовище, структуровану систему педагогічних

чинників та умов становлення й розвитку дитини". Характерні ознаки простору: протяжність, структурність, взаємозв'язок і взаємозалежність, його виокремлення із середовища тощо [4, 26]. Таким чином, чітко диференціюючи поняття "простір" і "середовище", І. Зязюн зазначає, що простір формується на основі відповідного середовища, значить воно є поняттям первинним. А от подібною за значенням до простору вчений вважає категорію "поле" – поле значень (соціальний простір), поле цінностей (простір естетико-культурний), поле смислів (суб'єктний простір людини), поле дії (суб'єктний простір волі, потреб, інтересів) [4, 27].

У соціально-педагогічному сенсі О. Сергієнко розглядає "соціалізаційний простір" навчального закладу як цілісну структуру, у яку органічно вбудовано освітнє й виховне середовище, що спрямоване на формування відповідних цінностей, зокрема, формування пізнавальної культури старшокласника [9, 14]. Як бачимо, більшість учених освітній простір визначають як більш загальну категорію стосовно "середовища", що є його складовою. Утім деякі науковці, наприклад А. Цимбалару, категорично заперечують проти ототожнення окреслених понять або ж розуміння освітнього простору як сукупності освітніх середовищ [11, 12]. Учена трактує освітнє середовище як "педагогічний ресурс для створення освітнього простору особистості", який вибудовується як результат освоєння одного і того ж шкільного середовища [11, 13]. Відтак унаслідок взаємодії та пізнання цього середовища відбувається розвиток особистості школяра, що є важливим методологічним концептом нашого дослідження.

Освітній простір, за А. Цимбалару, – це складник соціального простору, у якому "розгортаються освітні події відповідно до соціальної та особистісної значущості бажаного результату"; освітній простір, на відміну від освітнього середовища, характеризується динамічністю, "є результатом конструктивної діяльності особистості" і виявляється у процесі суб'єктивного... осмислення й освоєння... освітнього середовища" [11, 12–13].

Деякі вчені (В. Кириченко, Г. Ковганіч та ін.) зазначають, що "основним механізмом створення виховного простору є взаємодія суб'єктів, об'єднаних однаковим розумінням концепції виховного простору, педагогічних задач" [5, 11]. Дослідники наголошують на відмінностях у педагогічному розумінні понять "простір" і "виховання": середовище – це даність, а не наслідок цілеспрямованої педагогічної діяльності, а простір є результатом відповідної діяльності, її олоднення [5, 11–12]. Таким чином, у дискурсі виховного процесу "простір – це частина потенційного виховного середовища", яке створене його суб'єктами – вихователями та вихованцями. У цьому трактуванні простір є похідним стосовно відповідного середовища.

Характеризуючи відмінність між освітнім простором та освітнім середовищем, О. Артюхіна наголошує на часовому чиннику, тобто саме остання категорія (середовище) відзначається мінливістю та тривалістю в часі. Власне, на думку вченої, поняття "простір" передбачає впорядкованість певних систем, водночас "середовище" більшою мірою стосується низки чинників, умов, які або безпосередньо стосуються людини, що є суб'єктом освітнього середовища, або ж є нейтральними до нього [1, 47–48]. Нам імпонує твердження вченої про те, що в середовищі, на відміну від простору, є ширші можливості для індивідуалізації особистості, передусім це стосується навчально-виховного процесу.

У статті орієнтуємось на визначення освітнього середовища (локального явища), що розглядається на рівні початкової школи, як частини простору (категорії більш глобального характеру), відповідно за принципом синергетики інтегрування різних типів середовищ становить цілісний і варіативний простір. Водночас акцентуємо на такій важливій характеристиці освітнього середовища, як взаємодія учасників педагогічного процесу.

Зміст "розвивального середовища" було вперше визначено Дж. Равеном як простір розвитку компетентності особистості, акцентується на необхідності розвитку її мотивів, здібностей, установок тощо. Розвиток особистості – це "процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті її соціалізації і виховання. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови до становлення особистості, дитина в процесі соціалізації вступає у взаємодію з оточуючим світом, оволодіваючи досягненнями людства" [7, 787–788].

У психологічному сенсі чітко вирізняється зміст понять "розвивальне навчання" і "розвивальна освіта". За концепцією розвивального навчання Д. Ельконіна – В. Давидова, яка має своїм підґрунтям уявлення про теоретичний спосіб мислення, розвиток здатності вчитися є основним у навчальній діяльності. Загалом для парадигми розвивальної освіти предметом розвитку виступає цілісний психічний розвиток дитини, спрямований на формування в неї здатності бути суб'єктом не лише навчальної діяльності, а й суб'єктом розвитку всіх сфер

психіки у їх взаємодії, а також власного соціокультурного розвитку. За такого підходу проектування розвивального освітнього середовища – це створення умов для розкриття ще не сформованих інтересів, задатків, здібностей, талантів кожної особистості дитини відповідно до її потенціалу в навчальному закладі.

Головним показником сформованості розвивального освітнього середовища (В. Панов) є його можливості щодо ефективного особистісного саморозвитку особистості школяра. Причому особливого значення набуває єдність властивостей освітнього середовища і самого суб'єкта педагогічного процесу. Так, з метою використання потенційних суб'єктивних та об'єктивних можливостей учень виявляє активність, перетворюючись водночас і на суб'єкта навчально-виховного процесу, і особистісного розвитку. Саме ця характеристика відокремлює розвивальне середовище від теорії розвивального навчання, за якого особистість залишається об'єктом впливу умов і чинників освітнього середовища. Графічне представлення взаємозв'язку окреслених вище понять подано на рис. 2.

Розвивальне освітнє середовище було предметом наукового вивчення ба-

що забезпечують ефективну соціалізацію та розвиток особистісних цінностей учня в навчально-виховному процесі.

Висновки. Основною метою освіти та виховання у розвивальному освітньому середовищі виступає створення умов задля розвитку унікальної особистості, яка прагне максимальної самореалізації, відкрита для сприйняття нового, здатна робити вибір у нестандартних ситуаціях. З іншого боку, у випадку такого спрямування освіти стає можливим розвиток не лише особистості школяра, а й суспільних цінностей, соціальних інститутів і різних видів соціальної діяльності. Комфортне середовище школи здатне і цілеспрямовано, і стихійно позитивно впливати на опанування учнем соціокультурного досвіду людства. Власне ефективне розвивальне освітнє середовище початкової школи спрямоване на розвиток особистості учня в таких напрямках: природний, спеціально створений і саморозвиток.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаємо у визначенні організаційно-педагогічних умов, здатних забезпечити ефективне становлення розвивального освітнього середовища початкової школи України.

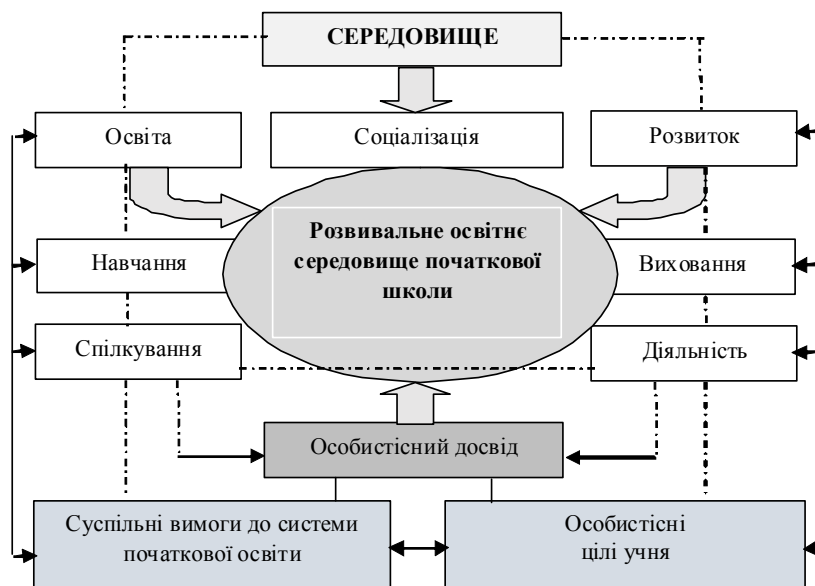

Рис. 2. Графічна інтерпретація взаємодії основних понять дослідження

гатьох учених окресленого періоду: Ш. Амонашвілі, В. Давидов, Д. Ельконін, Л. Кларін, К. Крутій, В. Рубцов, А. Хуторський та інших. У дослідженні послуговуємось трактуванням розвивального освітнього середовища початкової школи як системи психолого-педагогічних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних, організаційних та інших умов,

Л І Т Е Р А Т У Р А

1. *Артюхина А. И.* Образовательная среда высшего учебного заведения как педагогический феномен (на материале проектирования образовательной среды медицинского университета): дис. ... доктора пед. наук : 13.00.08 / А. Артюхина. – Волгоград, 2007. – 377 с.

2. *Гибсон Дж.* Экологический под-

ход к зрительному восприятию / Дж. Гибсон; [общ. ред. и вступ. сл. А. Л. Логвиненко; пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1988. – 365 с.

3. *Гончаренко С. У.* Освіта / С. У. Гончаренко // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 614–616.

4. *Зязюн І.* Педагогічна психологія чи психологічна педагогіка?! / Іван Зязюн // Естетика і етика педагогічної дії: [зб. наук. праць]. – Вип. 3. – Київ – Полтава, 2012. – С. 20–37.

5. *Кириченко В. І.* Виховний простір: сутність і технологія створення / В. Кириченко, Г. Ковганич // Постметодика. – 2009. – № 2 (86). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Postmetodyka/2009_2/kirichenko.pdf

6. *Малиношевський Р. В.* Взаємозв'язок понять "виховний простір" та "виховне середовище" / Р. В. Малиношевський // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2009. – № 2. – С. 4–11.

7. *Охрімчук Р.* Розвиток особистості / Р. Охрімчук // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; [головний ред. В. Г. Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 787–788.

8. *Побережна Л. Л.* Культурне середовище вищого навчального закладу як простір формування стилю і способу життя студентів / Л. Л. Побережна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VKPI_fpp/2007-3-2/20_Poberegna.pdf

9. *Сергієнко О. О.* Соціалізаційний простір сучасного ліцею як чинник формування пізнавальної культури старшокласників: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Сергієнко О. О.; Держ. закл. "Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка". – Луганськ, 2014. – 20 с.

10. *Смолінська О. Є.* Теоретико-методологічні засади організації культурно-освітнього простору педагогічних університетів України: дис. ... доктора пед. наук; 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Дрогобич, 2015. – 598 с.

11. *Цимбалару А. Д.* Теоретичні та дидактико-методичні засади педагогічного проектування освітнього простору в школі І ступеня: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.09 / А. Д. Цимбалару. – Київ; НАПН України, 2014. – 41 с.

12. *Ярошинська О. О.* Теоретичні і методичні засади проектування освітнього середовища професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи: дис. ... доктора пед. наук; 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Житомир, 2015. – 544 с.

Стаття надійшла 24.11.2015 р.